

חקר החברה והכלכלה בישראל: התבוננות היסטורית ופוליטית

אבי בראלי, דניאל גוטוויין, טוביה פרילינג

בשלושת העשורים האחרונים שונו כליל פניה של החברה הישראלית. השינוי ניכר בכל תחום אפשרי, אך יותר מכול הוא ניכר בכלכלה ובחברה. מדיניות ההפרטה מבית ותהליכי הגלובליזציה מחוץ חוללו מהפכה עמוקה במבנה הכלכלה ובדמות החברה שעוצבה בשלושת העשורים הראשונים למדינה. אבל כמו שקרה במצבים מהפכניים אחרים, גם פה פיגרה התודעה אחרי ההווה. המהפכה החברתית-כלכלית שינתה את חייהם של הישראלים, אבל הגישה השלטת בשיח הציבורי נוטה לשפוט את המציאות החברתית החדשה – לחיוב או לשלילה – בכליו של הסדר הישן ומתוך הנחותיו, אף על פי שהכלים הישנים אינם מסוגלים עוד להסביר את המציאות המשתנה. במצב זה יש לשוב ולעיין בהתפתחויות שחלו בכלכלה ובחברה בישראל, גם בשלושת העשורים האחרונים, שהסתיימו בתמורה מרחיקה לכת כל כך, וגם בשלושת העשורים הראשונים למדינה. צורך כפול זה, בעדכון מצד אחד ובהיסטוריוזציה מצד אחר, הדריך אותנו בעריכת שני כרכי הספר חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי, היוצא לאור ב'סדרת נושא' של כתב העת עיונים בתקומת ישראל. אחד הגילויים הבולטים של השינוי הכלכלי-חברתי שהתחולל בשלושת העשורים האחרונים בישראל הוא הגידול המהיר והחריף בפערים החברתיים והכלכליים. שלושה מאפיינים מייחדים את הגידול הזה: ראשית, מעבר מהיר וקיצוני ממידה רבה של שוויון כלכלי וחברתי בשנות השישים למידה רבה של אי-שוויון בשנות השמונים והתשעים, משמע מאחת החברות השוויוניות היתה ישראל לאחת החברות הלא שוויוניות בעולם התעשייתי; שנית, הגידול באי-שוויון היה מלווה בירידה חריפה של מעורבות המדינה בכלכלה; ושלישית, בישראל התחוללה נסיגה גמורה מן האידאולוגיה השוויונית ומהגשמתה במדיניות רווחה. אלה הן המסקנות שפרסמה ב־2002 ועדת חקירה פרלמנטרית שבחנה את הפערים החברתיים בישראל. מאז שנות השמונים גדלו מאוד הפערים החברתיים בכל תחום שבדקה הוועדה: פערי הכנסה לפני תשלומי העברה ואחריהם, פערים בצריכה, פערי רכוש והון, פערי שכר, פערים בנגישות לשירותים חברתיים, פערים בחינוך ובהשכלה ועוד. הוועדה קבעה כי החברה הישראלית נתונה ב'מלכודת פערים אכזרית מתמדת ומתרחבת'. היא ציינה כי התרחבות הפערים בתקופה זו מאפיינת מדינות מפותחות רבות, אולם לעומת מדינות מערביות אחרות, התרחבות הפערים בישראל חריפה וייחודית בקצבה ובעצמתה, והיא 'מדורגת כיום

במקום השני בעולם המערבי בגודל הפערים בהכנסה ובתחולת העוני [הדגשה במקור]. ייחוד זה, עורר את תמיהת הוועדה, שכן בישראל התקיימו תנאים שהיו אמורים דווקא למתן בה את המגמה העולמית של התרחבות הפערים – בשנות השישים של המאה העשרים היתה ישראל אחת המדינות השוויוניות ביותר, 'האידיאולוגיה השוויונית' רווחה בדור מייסדיה והמדינה התאפיינה ב'מעורבות גבוהה יחסית' בכלכלה.¹ במוקד מסקנותיה העמידה הוועדה לא רק את הפן הכמותי של אי-השוויון שנפער בחברה הישראלית. היא הצביעה על הפן האיכותי המייחד את התפתחות אי-השוויון הכלכלי-חברתי בישראל מבהינת הזמן, הפוליטיקה והאידיאולוגיה. גם ועדה פרלמנטרית שמוקד עניינה הוא ההתפתחויות בנות זמננו והמלצות לעתיד נדרשה אפוא לשאלת המקורות ההיסטוריים לאי-השוויון החברתי הקיצוני השורר כיום בישראל.

אולם בשיח הציבורי וכן בחלק ניכר מספרות המחקר התבלטה גישה מנוגדת דווקא: מהפכת ההפרטה ומדיניות אי-השוויון עוקרו מיסודותיהן הפוליטיים והוצגו כנגזרת הכרחית של 'חוקי הכלכלה', כביטוי המקומי של מגמת הנסיגה של מדינת הרווחה בחברות המערביות בכלל וכחלק מן הגלובליזציה של השווקים והתפתחויות מבניות אחרות של הכלכלה העולמית משנות השמונים ואילך בפרט. הפרשנות הרווחת להתפתחות אי-השוויון בישראל נסמכת אפוא על שלוש דרכי ניתוח בעייתיות המשלימות זו את זו: היסטוריוזיה לא רציפה של השאלות הכלכליות-חברתיות בנות זמננו, דה-פוליטיזציה של הדיון בשאלות אלה וביטול ייחודו של המקרה הישראלי – היינו של המהירות והעצמה של הגידול באי-השוויון בישראל – ומיזוג במגמות עולמיות כלליות, אובייקטיביות כביכול.

אולם יותר משדרכי פרשנות אלו הסבירו את מקורות אי-השוויון הן אשררו אותו. ההיסטוריוזיה הלא רציפה מתבטאת במזעור משקלה של המדיניות שננקטה בשנות השבעים והשמונים בתור גורם להתרחבות הפערים הכלכליים בשני עשורים אלו, מזעור שמסייע ליצור רושם כאילו תהליכים מסוימים בשנות החמישים הם המקור העיקרי לאי-שוויון בישראל בת זמננו; דה-פוליטיזציה של מהפכת ההפרטה מציגה אותה כתולדה של שיקול תפקודי-מקצועי גרדא ומטשטשת את היותה מדיניות מכוונת שתכליתה שינוי יחסי הכוחות בחברה הישראלית; ואילו ביטול ייחודו של המקרה הישראלי נעשה על ידי הדגשת הדמיון בין השינויים שחלו בישראל לאלו שחלו באירופה המערבית בתקופת התאצ'ריזם והדרך השלישית בנוסח בלייר-שרדר, ומן הדמיון ביניהם נגזרת למראית עין המסקנה שהשינויים בישראל אינם אלא ביטוי לנורמליזציה של הכלכלה הישראלית. אולם ההשוואה הבין-לאומית להסבר המקרה הישראלי דווקא מתדדת את ייחודו ומדגישה את המהירות והעצמה הגדולים יותר בהתפתחות אי-השוויון בישראל. מהירות ועצמה ייחודיות אלו לישראל דורשות מחקר ודיון נפרדים לשם פיענוח התהליכים החברתיים, הפוליטיים והרעיוניים שחוללו אותן.

1. ועדת החקירה הפרלמנטרית לנושא הפערים החברתיים בישראל, התפתחות הפערים החברתיים בישראל בעשרים השנים האחרונות: תקציר, הכנסת, ירושלים 2002.

הדיון בהתפתחות אי-השוויון החברתי והכלכלי בישראל מחייב אפוא פרשנות המשלבת היסטוריוזציה רציפה, פוליטיזציה והשוואה בין-לאומית. פרשנות משולבת כזו מלמדת כי התהליכים שהתחוללו בשנות החמישים חיוניים לשם הסבר כיצד הושגה בישראל בשנות השישים מידה גבוהה של שוויון חברתי, משולבת בצמיחה מואצת; בשנות החמישים נעוץ גם ההסבר לשבריריות של אותו מבנה חברתי-כלכלי ולאיי-ההתמדה שלו אחרי 'המיתון', ממחצית שנות השישים ואילך. ההתפתחויות אחרי 'המיתון' ואחרי השגשוג הלא שוויוני במוצאי מלחמת ששת הימים הוליכו את ישראל בין המחצית השנייה של שנות השבעים למחצית השנייה של שנות השמונים אל צומת של בחירה חברתית-כלכלית. בצומת הזה העדיפה הנהגת המדינה מדיניות של קיפאון כלכלי והעמקת אי-השוויון והאצתו. לדעתנו הסבר הבחירה המורכבת הזאת הוא המשימה הראשית של המחקר כיום. גישה אחרת לא תוכל להבחיר את שינויי העומק שהתחוללו בחברה הישראלית מאמצע שנות השישים של המאה העשרים עד ראשית המאה העשרים ואחת.

העמקת אי-השוויון הכלכלי והחברתי והאצתו התקדמו בד בבד עם אימוץ אידאולוגיה נאו-ליברלית שקראה להקטנת המעורבות הממשלתית והציבורית במשק. שינוי אידאולוגי זה לא היה ייחודי לישראל, אבל בחינת ההקשר ההיסטורי, הרעיוני והפוליטי מגלה שגם שינוי זה היה קיצוני במיוחד לעומת השינוי בחברות אחרות. הרעיון הצינוני, למרות השחיקה שחלה בו, הוא המסגרת הממשמעת של המרחב הציבורי בעיני מרבית הציבור היהודי בישראל. הוא היה מבוסס על עקרונות של 'הנדסה חברתית' – כלומר יזמות ומעורבות ציבורית ופוליטית עמוקה בכלכלה בתור דרך לכינונה של חברה חדשה הקוראת תיגר על הסדר הקפיטליסטי ועל עקרונות השוק והתחרות העומדים ביסודו. 'ההנדסה החברתית' היתה תכונה מהותית של 'המפעל הצינוני' עצמו מראשיתו, קל וחומר משעה שהנהיגה אותו תנועת העבודה הצינונית. משום כך בישראל, יותר מאשר במדינות אחרות במערב, ההקטנת הדרסטית של מעורבות המדינה בחברה ובכלכלה היתה בבחינת שינוי סדרי בראשית ציוניים והיה לה נופך כאילו חתרני, עד כמה שאפשר לייחס חתרנות לפעולות של ממשלה נבחרת.

פרדוקס-כביכול זה מסביר גם את האפנתיות של תפיסות פוסט-צינוניות בשנות התשעים, תפיסות שהיו בעיני חלק מן המשתתפים בפולמוס ההיסטוריונים למעין אידאולוגיה של מהפכת ההפרטה בישראל. פוסט-צינונים אלו או אחרים יכולים להיות אדישים לאי-שוויון חברתי או להתקומם נגדו, אבל כך או כך ביקורתם על הצינונות השתלבה היטב במגמות השליטות במערכת הפוליטית והכלכלית-חברתית בישראל ואף סייעה להן. הדיון על המדיניות הכלכלית-חברתית היה מלווה בביקורת העבר הצינוני והישראלי, העבר של 'ממשלה גדולה', ולפיכך התמיכה בשינוי המדיניות הכלכלית-חברתית, ובייחוד בהקטנת המעורבות הממשלתית, התחברה בטבעיות להתרסה נגד ערכי העבר של הצינונות בכלל ושל תנועת העבודה הצינונית בפרט תהיה מה שתהיה העמדה כלפי הצינונות בת זמננו.

גם הממד הפוליטי של השינוי שחל במדיניות הכלכלית-חברתית דורש היסטוריוזציה. הנאו-ליברליזם, כלומר המצע הרעיוני של מהפכת ההפרטה ואי-השוויון, תובע להפריד בין הפוליטיקה לכלכלה באמצעות הקטנת מעורבות הממשלה, ולהפריד בין החברה לכלכלה,

משמע בין הניהול המקצועי המקרו-כלכלי מצד אחד ובין השאלה הערכית איך ראוי לחלק את פרות הכלכלה מצד אחר. אולם התביעה האידאולוגית להפריד את הפוליטיקה ואת החברה מן הכלכלה יוצרת מראית עין שיש להיזהר מהשלכותיה המחקריות: המדיניות הנאו-ליברלית שכוונה להוציא את הממשלה מניהול המשק והחברה בישראל השתמשה גם היא בכוחה של הממשלה, לא פחות מן המדיניות הסוציאל-דמוקרטית, שנבנתה במפורש על מעורבות המדינה בכלכלה. עולה שבניגוד למראית העין האידאולוגית, הנאו-ליברליזם אינו שולל את מעורבות הממשלה בכלכלה, והוא אינו אלא אופן של התערבות כזו.

הבחנה זו חיונית להבנת הדינמיקה של המערכת המפלגתית בישראל של שנות השמונים והתשעים. המפלגות שניהלו את ממשלות ישראל השונות הן שחוללו את מהפכת ההפרטה בישראל. התבוננות במושג 'מעורבות ממשלתית' מנקודת מבט היסטורית ואנליטית מחייבת אפוא לדחות את ההפרדה בין הפוליטיקה לכלכלה. גם מדיניות שחותרת לצמצם את המעורבות הממשלתית היא עצמה בגדר של מעורבות פוליטית, ומחייבת, לשם הבנתה, פענוח המבנים הפוליטיים והמפלגתיים שאפשרו אותה. דבקות במשמעות האידאולוגית של 'הקטנת המעורבות הממשלתית' מערפלת את העובדה שגם תביעה זו היא מעורבות פוליטית בכלכלה והגשמתה מתחוללת בזירה הפוליטית ומתפענחת מתוכה.

באופן דומה, ההפרדה בין 'הכלכלי' ל'חברתי', הפרדה שמקורותיה אידאולוגיים ופוליטיים יותר מאשר מחקריים, מפריעה להבנת השדה שנוצר מן המתח שבין מנגנוני השוק מזה ובין המעורבות הממשלתית והתוצאות של מינוני המעורבות השונים מזה. הממד הרעיוני בשינוי שחל בחברה ובכלכלה בישראל, כלומר הנסיגה של ערך הסולידריות החברתית, לא יובן אם נדבוק בהפרדה בין הכלכלה לחברה. הפרדה לא ביקורתית כזאת היא צד אחד של מטבע שצדו האחר הוא צער כללי, לא ביקורתי גם הוא, על 'ירידת הדורות' ו'פיחות הערכים'. שני צדי המטבע מונעים הסבר של שינוי הערכים, להבדיל משלילה או חיוב שלו.

על כל פנים, התבוננות היסטורית במושג 'סולידריות חברתית' מבטלת את ההבחנה בין 'החברתי' ל'כלכלי'. מדינת הרווחה, על מגוון השירותים שהיא מספקת, היא הביטוי המעשי הבולט של הערך 'סולידריות חברתית'; אלא ששירותיה של מדינת הרווחה יוצרים ערכים כלכליים, והיסטורית העובדה הכלכלית הזאת אף היתה אחת הסיבות החשובות לעצם התפתחותה של מדינת הרווחה. החינוך מכשיר כוח אדם מיומן למערכת הייצור, מדיניות השיכון מספקת לו תנאי מגורים נאותים וכדומה. אלה שירותים שלולא היתה המדינה מספקת אותם, היה על המעסיקים לספקם. יתר על כן, מחקרים משווים חושפים זיקה ישירה בין הגדלת השוויון בחלוקת ההכנסות, אחד הגילויים של הסולידריות החברתית, ובין גידול בצמיחה, כלומר בין עיצוב חברתי ליצירת ערך כלכלי. אם כן, לא זו בלבד שהדיון ההיסטורי מערער על ההפרדה והניגוד בין חברה וכלכלה ובין סולידריות חברתית ליעילות כלכלית, אלא שהוא חותר להאחיד אותם דווקא.

* * *

אנחנו מקווים שהמאמרים בשני כרכי הספר חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי מ'סדרת נושא' של כתב העת עיונים יתרמו להבנה של החברה הישראלית את עצמה. מקצת המשימות שהצגנו כאן למעלה הושגו במאמרי הספר, אך לא כולן. שאפנו להביא לקוראים קשת רחבה של נושאים באמצעות מגוון שיטות הניתוח של מדעי החברה ומדעי הרוח. מגמתנו העיקרית היתה התבוננות משולבת בחברה ובכלכלה מתוך הקשר היסטורי רחב ורציף. שני כרכי הספר נולדו מתוך הערכה שיש לעבות את הדיון הכלכלי-חברתי בישראל בכלל ואת הפרספקטיבה ההיסטורית שלו בפרט, ולהחליף דימויים מושרשים במחקר מבוסס יותר. מבחינה זו הספר בא בעקבות הספר חברה וכלכלה בימי המנדט שיצא גם הוא ב'סדרת נושא' של כתב העת עיונים.

מבחינה אחרת חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי ממשיך את המגמה של ספר אחר שיצא לאור בסדרה, ציונות: פולמוס בין זמננו - גם בו יש שילוב בין מגמות מחקריות מובהקות לתפיסות אידאולוגיות ברורות. אמנם כללית ראוי להפריד בין מחקר לאידאולוגיה - חקר המצוי צריך לקדום לדיון על הראוי ועליו להיות מובחן ממנו; אבל כאשר עוסקים בפולמוסים בני זמננו, כמו אלו הנדונים כאן בשני הכרכים, הפרדה בין מחקר לאידאולוגיה עלולה לטפח כתיבה שמגמתה האידאולוגית מוסתרת ולכן חשופה פחות לביקורתו של הקורא. לכן בפולמוסים כאלה ראוי דווקא לחשוף את הפן האידאולוגי, ובמקרה שלפנינו - הפן האידאולוגי של השיח החברתי הכלכלי בישראל, כלומר לחשוף את העובדה שהוא שיח על טיב העיצוב הראוי לחברה הישראלית, ולצדו יש לחשוף גם פן אחר שלו - פן של ניתוח ופרשנות לא נורמטיביים. מאמרי הספר מבטאים אפוא את האופי הכפול של השיח על החברה והכלכלה בישראל - היותו שיח עובדתי מזה וערכי מזה - ובכך חושפים אותו להתבוננות ביקורתית. הקוראים מוזמנים אפוא להפריד, על פי שיפוטם, בין ניתוח ופרשנות של המצוי ובין דיון במה שראוי שיהיה.